

του, Ἐκ τῶν νησιωτικῶν. Γεωγραφικά, Ἱστορικά, Γλωσσικά, Νησιωτ. Ἐπετ. 1 (1918), σ. 5-8 καὶ κυρίως A. Delatte, Les Por-
tulans Grecs, Paris 1947, σσ. 399¹.

Τὰς ἐπὶ μέρους ἑλληνικὰς τοπωνυμικὰς ἐργασίας διακρίνομεν ὡς ἀκολούθως :

Ι. ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΚΑΤ' ΕΙΔΟΣ²

1) ΠΡΟΕΛΛΗΝΙΚΑ

Ἡ γνῶσις τῆς προϊστορικῆς Ἑλλάδος στηρίζεται κυρίως ἐπὶ ἀρχαιολογικῶν καὶ ὀνοματολογικῶν ἐρευνῶν. Ἡ θέσις καὶ ἡ μελέτη τοῦ προβλήματος τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ P. Kretschmer³ κατέδειξεν ὅτι τὰ προϊστορικά τοπωνύμια καθὼς καὶ τὰ προϊστορικά ὀνόματα θεῶν, ἡρώων καὶ λαῶν εἶναι σπουδαιότατοι ἐθνολογικοὶ μάρτυρες διὰ νὰ ἐπιλύσωμεν τὰ διάφορα προβλήματα τῆς προϊστορικῆς Ἑλλάδος τῇ βοήθειᾳ τῆς Γλωσσολογίας. Τελευταίως τὸ θέμα τοῦτο προήχθη διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ M. Ventris καὶ J. Chadwick⁴ καὶ πλειάδος ἄλλων μετὰ ταῦτα εὐρωπαϊῶν μελετητῶν. Τὴν νεωτέραν σχετικὴν βιβλιογρα-

1. Ἐκ τῶν ἔργων τῶν ξένων σημειώνομεν ἀκόμη τὰ : E. Curtius, Peloponnesos, 2 v. Gotha 1851-1852, C. Bursian, Geographie von Griechenland, τ. 2. Leipzig, 1862-1872, L. Grasberger, Studien zu den griechischen Ortsnamen, Würzburg 1888, Aug. Fick, Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands, Göttingen 1905, R. Dawkins, The Place-names of Later Greece, Philological Society's Transactions 1933, σ. 1-45, S. Romanský, Les noms de quelques villes dans la Macédoine, Revue Macédonienne 4 (1928), σ. 74-84, 175-178, P. Skop, Ortsnamenstudien zu de administrando imperio des K. Porphyrogenetes, Zeitschr. f. Ortsnamenforsch. 4 (1928), σ. 213-244. Henry and Renée Kahane, Italienische Ortsnamen in Griechenland, Athen 1940.

2. Συμπληρωματικῶς δεόν νὰ ἐξετάζωνται καὶ αἱ τοπωνυμικαὶ μελέται κατὰ περιφερείας, περὶ ὧν βλ. κατωτέρω.

3. Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, Göttingen 1896.

4. M. Ventris - J. Chadwick, Documents in Mycenaean Greek, Cambridge 1956, σσ. XXXI + 452, J. Chadwick, The decipherment of Linear B. 1961, σσ. 160 [μετάφρ. ὑπὸ Δ. Τζωρτζίδη, Γραμμικὴ Β. Ἡ πρώτη ἑλληνικὴ γραφή, Ἀθήναι 1962, σσ. 176]. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ πρώτη ἑλληνικὴ γραφή, ΕΕΦΣΠΑ 12 (1901/2), σ. 515-530. — Ἡ γέννησις τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς, Αὐτόθι, σ. 531-544.

φίαν εὑρίσκομεν εἰς τοὺς ἐκδοθέντας τόμους τοῦ μνημονευθέντος περιοδικοῦ ΟΝΟΜΑ (Louvain) 1952-1961. Ἰδιαιτέρας σημασίας εἶναι αἱ ἐργασίαι τῶν P. Kretschmer, Ch. Buck, A. J. van Windekens¹, A. Carnoy², V. Georgief, F. Zucker, P. Meriggi, C. Blegen, Valmin, E. Turner κ.ἄ.

Ὡς Προελληνικὰ γενικῶς θεωροῦνται τὰ τοπωνύμια τὰ λήγοντα εἰς -ασσός, -ητιός, -ησσός, -ισσός, -σιος, -νθα, -νθος, -ατα, -αδα, -άνδα, -νδος καὶ πλῆθος ἀκόμη ἄλλων τοπωνυμίων.

Ὡς Ἑλληνικὴν συμβολὴν σημειώνομεν τὰς ἐργασίας τῶν: I. Θωμοπούλου, Πελασγικά, ἥτοι περὶ τῆς γλώσσης τῶν Πελασγῶν, ἐν Ἀθήναις, 1912, σσ. 871. Α. Χατζῆ, Ἡ προϊστορικὴ πρωτεύουσα τῆς Ἀνδρου, Ἀνδρ. Ἡμερολ. 5 (1930), σ. 171-178. Ν. Π. Ἐλευθεριάδου, Πελασγικὴ Ἑλλάς, οἱ Προέλληνες, Ἀθήναι 1931, σσ. 351. (Κρίσ. Γ. Χατζιδάκι, Ἀθηνᾶ 43 (1931), σ. 41-46). Κ. Γεωργιάδου, Ἡ καταγωγὴ τῶν Κυπρίων, Λευκωσία 1936. Ν. Ἀνδριώτη, Οἱ Ἰνδογερμανοί, Ν. Ἐστ. 26 (1939), σ. 1373-1387. Γ. Οἰκονόμου, Προελληνικὴ Δωδεκάνησος. Προελληνικὰ τοπωνύμια, Δωδεκαν. Ἐπιθεώρ. 4 (1947), σ. 133-136. Χρ. Παπαχριστοπούλου, Τοπωνυμικὸ τῆς Ρόδου, Ρόδος 1951, σ. 25-38. Ἰω. Βογιατζίδου, Ἡ ἑλληνικότης τῆς φυλῆς τῶν Μεσσαπίων, Προσφ. εἰς Κυριακίδην, σ. 124-139. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ προϊστορικὴ Ἑλληνικὴ Ἀμφικτυονία τῶν πόλεων τοῦ ποταμοῦ Ἀξιοῦ, ΠΑΑ 31 (1956), σ. 75-90. Ἡ ἐπιβίωσις τῶν Ἰώνων εἰς τὴν Θεσσαλίαν, αὐτόθι, σ. 131-136. Ἰωνικὰ γλωσσικὰ ἀπολιθώματα εἰς τὰς Κυκλάδας, Ἀφιέρ. εἰς Τριανταφυλλ., σ. 79-88. J. Thomopoulos, Importance et problèmes des toponymes préhelléniques de la Mer Egée, Onomata, τεύχ. 2-3 (1954), σ. 3-17 μετὰ σχετικῆς βιβλιογραφίας. Τοῦ αὐτοῦ, Τὰ τοπωνύμιά μας, Θεσσαλονίκη 1958, σσ. 33-36.

2) ΕΛΛΗΝΙΚΑ

α') Ἀρχαῖα Ἑλληνικά.

Ἄν καὶ τὰ τοπωνύμια εἶναι τὰ πλέον συντηρητικὰ στοιχεῖα τῆς γλώσσης, ἐν τούτοις μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ὑφίστανται καὶ ταῦτα

1. Ἰδιαιτέρως σημειώνω τὴν μελέτην του: Le Pélasgique. Essai sur une langue indo-européenne préhellénique, Louvain 1952, pp. XII+179.

2. Dictionnaire Etymologique du Proto-Indo-Européen, Louvain 1955, pp. XII+224.

τήν επίδρασιν τοῦ φυσικοῦ καὶ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. Ἐκ τοῦ μεγάλου τοπωνυμικοῦ θησαυροῦ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων μόνον ὀλίγα τοπωνύμια διεσώθησαν διὰ τῆς γραπτῆς παραδόσεως καὶ ταῦτα εἰς ἐπιγραφάς, ἀφηγήσεις καὶ περιγραφάς, διότι πλὴν τῆς ἐργασίας τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου¹ οὐδέποτε ταῦτα ἀπετέλεσαν ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας συλλογῆς καὶ ἐξετάσεως².

Ἀρχαῖα ὅμως τοπωνύμια διεσώθησαν καὶ διὰ τῆς προφορικῆς παραδόσεως εἴτε αὐτούσια εἴτε γλωσσικῶς ἠλλοιωμένα. Πλήθος ὀνομάτων ἐξ ἀρχαίων ἱερῶν καὶ θεῶν διετηρήθησαν διὰ τῶν τοπωνυμίων πολλαχοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καθὼς καὶ ἔχνη ἐκλιπούσης λατρείας τῆς ἀρχαιότητος καὶ ὀνόματα μνημείων, τῶν ὁποίων μόνον ἡ παράδοσις ἔφθασε μέχρις ἡμῶν. Ἡ διατήρησις αὕτη τῶν ἀρχαίων τοπωνυμίων παραλλήλως πρὸς τὰ Ἑλληνικὰ ἰδιώματα εἶναι ἡ μεγαλυτέρα μαρτυρία διὰ τὸν ἐθνολογικὸν χαρακτήρα τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ μελέτη αὐτῶν εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν διερεύνησιν τῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ ἱστορικῶν ζητημάτων καθὼς καὶ διὰ τὴν παρακολούθησιν τῶν διαφόρων σταδίων ἐξελίξεως τῆς γλώσσης. Ἡ ἐτυμολογία τῶν τοπωνυμίων τούτων παρέχει βεβαίως πολλὰ πράγματα καὶ ἐνίοτε οἱ μελετηταὶ ἀποτυγχάνουν τοῦ ὀρθοῦ, ἀλλ' ὅμως ἡ ἐπίσκεψις αὐτῶν εἶναι ἐπιβεβλημένη³, διότι δὲν ὑπάρχει ἀσφαλεστέρα ἱστορικὴ πηγή ἀπὸ τὰ τοπωνύμια, ὅταν ταῦτα ἐρμηνεύωνται ὀρθῶς. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ἐστράφησαν τινὲς τῶν μελετητῶν καὶ ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ πορίσματα τῆς ἐρεῦνης τῶν νεωτέρων ἐξ αὐτῶν, διότι ἐπιλύουν ἱστορικὰ προβλήματα καὶ φωτίζουν σκοτεινὰς περιόδους τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Αἱ περισσότεραι τῶν παλαιότερων μελετῶν εἶναι ἢ ἀπλαῖ συλλογαὶ ἢ ἀπλή ταύτισις τῶν νεωτέρων τοπωνυμίων πρὸς τὰ ἀρχαῖα ἢ γενικώτερον μελέται ἡσσονος ἐπιστημονικῆς σημασίας ἰδίᾳ ἀπὸ γλωσσολογικῆς ἀπόψεως. Σοβαραὶ ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι παρουσιάζονται ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος μας. Ἀναφέρομεν λοιπὸν τὰς ἐξῆς⁴:

Ἰακ. Ραγκαβῆ, Τὰ Ἑλληνικά, ἥτοι περιγραφή γεωγραφική, ἱστορικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ στατιστικὴ τῆς ἀρχαίας καὶ νέας Ἑλλάδος,

1. Ἐκ τῶν ἐθνικῶν, κατ' ἐπιτομήν, Berolini 1849 (ἔκδ. Aug Meinekii).

2. Πβ. Γ. Κουρμούλην, ΕΕΚΣ 2 (1939), σ. 247 - 248.

3. Γ. Κατζιδάκι, Γλωσσολογικαὶ Μελέται 1 (1901), σ. 1.

4. Πλὴν τούτου βλ. κατωτέρω καὶ τὴν ἐπὶ μέρους κατὰ περιοχὰς βιβλιογραφίαν.

τόμ. 1 - 3, Ἐν Ἀθήναις 1853. Γ. Μαρινιώτη, Περί τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς πόλεως « αἱ Βρασιαὶ » καὶ τῆς σωζομένης γλώσσης αὐτῆς, Ἐφημ. Φιλομαθ. 1857, σ. 249 - 250. Α. Πάλλη, Μελέται ἐπὶ τῆς ἀρχαίας χωρογραφίας καὶ ἱστορίας τῆς Ἡπείρου, Ἐν Ἀθήναις 1858, σσ. 59. Ἐμμ. Κρητικίδου, Τοπογραφία ἀρχαία καὶ σημερινὴ τῆς Σάμου, Ἐν Ἐρμουπόλει 1869. Τ. Ἀμπελᾶ, Περί ἀρχαίων τινῶν ὀνοματοθεσιῶν ἐν Σύρῳ, Πανδώρα 21 (1870/71), σ. 33 - 34. Α. Πετρίδου, Περί Δωδώνης ἀρχαιοτάτης πόλεως τῆς Ἡπείρου, Σωτήρ 2 (1878), σ. 39 - 40, 53 - 57. Βλ. καὶ κατωτέρω ἐν λ. *Μεσσηνία*, ὅσα ὁ αὐτὸς ἐδημοσίευσεν. Παρ. Παυλίδου, Τινὰ περὶ τῆς ἀρχαίας Φαζημῶντος τῆς νῦν Καῦσα, Ἀστὴρ Πόντου 1 (1885), 371 - 375. Θ. Φιλαδέλφως, Τὰ Παραδείσια καὶ ὁ δῆμος Βατιή, Παρνασσός 10 (1886), σ. 494 - 499 [= Ἀρμονία 1 (1900), σ. 436 - 432]. Σπ. Λάμπρου, Κυράδες - Χοιράδες, Ἐστία 27 (1889), σ. 291. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀντιστοιχίαι τοπωνυμιῶν (ἀρχαίων καὶ νέων ἐκ κωδίκων), Αὐτόθι 6 (1909), σ. 486 - 488. Σ. Κοντογόνου, Διορθωτικὰ εἰς τὰ Ἐθνικὰ Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου, Ἀθηνᾶ 2 (1890), σ. 342 - 349. Τοῦ αὐτοῦ, Κριτικαὶ παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις εἰς τὰ Ἐθνικὰ Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου, Αὐτόθι 4 (1892), σ. 401 - 463. Π. Κομνηνοῦ, Λακωνικά, χρόνων προϊστορικῶν τε καὶ ἱστορικῶν, Ἐν Ἀθήναις 1896, σσ. 368. Α. Σκιᾶ, Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Βοιωτίας (τὰ ἐπιθαλάσσια τῆς Πλαταικῆς καὶ τὸ ἐπίνειον τῶν Πλαταιέων, Ἐπετ. Παρνασσ. 4 (1900), σ. 114 - 139. Σ. Μενάρδου, Τοπωνυμικὸν τῆς Κύπρου, Ἀθηνᾶ 18 (1906), σ. 315 - 421. Δ. Α. Μυλωνᾶ, Οἱ δῆμοι τῆς ἀρχαίας Κῶ, Ξενοφάν. 4 (1906), σ. 490 - 495. Π. Παπαγεωργίου, Σίπυλον ὄρος, ὃ νῦν Κουσιναῖς, ΒΖ 15 (1906), σ. 278. Κ. Ρωμαίου (ἀκαδημ.), Μικρὰ συμβολὴ εἰς τὴν ἀρχαίαν τοπογραφίαν, Ἀθηνᾶ 14 (1902), σ. 3 - 36. Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ μεθόριοι Λακωνικαὶ Ἐρμαῖ, Αὐτόθι 20 (1908), σ. 383 - 402. Λεωνίδιον - Τυρός - Λουκοῦ Κυνουρίας, ΠΑΕ 1953, σ. 251 - 257. Πρασιαὶ ἢ Βρασιαὶ τῆς Κυνουρίας, ΠΑΑ 30 (1955), σ. 94 - 99. Ἀρχαῖα τοπωνύμια τῆς Τσακωνιάς, Χρον. Μορ. 3 (1954 - 1956), σ. 49 - 51. Κυνουρία - Κυνούριοι, Πελοπονν. 1 (1956), σ. 1 - 22. Ἴασος - Ἴασαία, Ἐλλην. 15 (1957), σ. 65 - 75. Γ. Σωτηριάδου, Περί τῆς τοπογραφίας τῶν ἀρχαίων Θηβῶν², Ἐν Ἀθήναις 1914, σσ. 40. Ἴω. Σαρρῆ, Τὶς ἢ ἀρχαία Ἀλόνησος, Ἀθηνᾶ 36 (1924), σ. 214. Κ. Ἀμάντου, Συμβολὴ εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Χίου, Ἀθηνᾶ 27 (1915), Ἀρχ., σ. 12 - 48, 157. Τοῦ αὐτοῦ, Κούταλι - Κουτάλι,

αὐτόθι 29 (1917), Ἄρχ. 15-16. Βῆσσα-Βέσσα Ἑλλην. 5 (1930), σ. 334. Π. Μακροῦ, Ἡράκλεια τοῦ Πόντου μετὰ τινῶν ἀρχαίων τοποθεσιῶν, Ἐν Ἀθήναις 1918. Γ. Χατζιδάκι, Σήταια-Ἡτεια-Στεία, ΕΕΠΑ 15-17 (1921), σ. 35-38 [= Γλωσσ. Ἔρ., σ. 432-435, πβ. Glotta 12 (1922), σ. 61-63]. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀχάρινα-Ἀρχάναι, αὐτόθι 18 (1923), σ. 4-5 [= Γλωσσ. Ἔρ., σ. 445-446, πβ. Glotta 12 (1922), σ. 148-150], Ἰντοῖ-Γιούχτας, Ἀθηνᾶ 35 (1923), σ. 258 καὶ 36 (1924), σ. 180-183. Κ. Κουρουνιώτου, Μάσταυρα, Ἀρχαιολ. Δελτ. 7 (1921), σ. 247-249. Θ. Κωνσταντινίδου, Τοπωνυμιαὶ ἀρχαιοπινεῖς, Ρόδ. Ἡμερ. 1 (1929), σ. 91-99. Κ. Κουρτίδου, Ποῦ ἔκειτο ἡ Πλωτινούπολις, Ἀθηνᾶ 42 (1930), σ. 188-196. Σ. Κουγέα, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τοπογραφίαν τῆς ΒΔ Μάνης, Ἑλλην. 6 (1933), σ. 318. Π. Ρεδιάδου, Πατρόκλου νῆσος, Ναυτ. Ἐπιθεώρ. 17 (1933), τ. 123, σ. 117-127. Γ. Μαδιᾶ, Οἱ ἀρχαῖοι καὶ βυζαντινοὶ τόποι τῆς ΒΑ Χίου, Αἰγαῖον 1 (1935), σ. 120-124. Χ. Παπαχριστοδούλου, Τοπωνυμικὰ Ρόδου. Ὄνόματα ἀρχαίων ἱερῶν, Ἀφιερ. εἰς Ἀμαντ., σ. 321-330. Τοῦ αὐτοῦ, Κοιλὰ καὶ Κοιλάνιν, Ἑλλην. 8 (1935), σ. 346-348. Τοπωνυμικὸ τῆς Ρόδου 1951, σσ. 278. Ν. Στεφάνου, Μεγίστη, Κισθήνη ἢ Καστελλόριζον, Μεγίστη 2 (1939), φ. 18, σ. 14-15, φ. 19, σ. 13-14, φ. 22, σ. 13-14, φ. 23, σ. 7-10. Α. Παπαγιαννοπούλου-Παλαίου, Ἡ θέσις τοῦ Τετρακόμου Ἡρακλείου, Ἐπιστημ. Μνημόσ. Κ. Γαρδίκας, 1939, σ. 102-104. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ἀκαδήμεια τοῦ Πλάτωνος, θέσις, ἀνασκαφαί. Βιβλιοθ. Ἑλλην. Μελετῶν, Ἀθῆναι 1941, σ. 6-10, Ἡ ἀρχαία Ἀκαδήμεια. Πολιτ. Ἐπιθεώρ. 1946, σ. 217-220. Ἡ ἀκριβὴς θέσις τῆς Ἀκαδημείας, Ἀθηνησι, ἀλφ', σσ. 12 (μεθ' ἑνὸς τοπογραφικοῦ διαγράμματος). Τὸ Διογένειον Γυμνάσιον, Πολέμων 3 (1947), σ. 22-24. Ὁ Δῆμος Βατή, αὐτόθι, 4 1949/51), σ. 139-140, Ἀκαδημικά, τοπογραφικὰ πορίσματα ἐκ τῶν πρὸς ἀναζήτησιν τῆς Ἀκαδημείας ἀνασκαφῶν, αὐτόθι 5 (1952/3), σ. 76-80. Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ ἀρχαιολογίαν τῆς Αἰξωνῆς, Αἰξωνή 2 (1950/51), σ. 10-12. Τὸ παρὰ τὴν Αἰξωνὴν ἄντρον τῶν Νυμφῶν, αὐτόθι, σ. 77-82. Ἡ ἀρχαία ἀρχαϊκὴ πόλις Τριταία, Πελοπονν. Πρωτοχρ. 1962, σ. 57-59. Ἰω. Θωμοπούλου, Ἑρμηνεία ἀρχαίων τοπωνυμικῶν Κεφαλληνίας, Ἡχὼ Ἑπταν. 1940, φ. 93, σ. 12-13, φ. 94, 8-9, φ. 95-96, σ. 7-9, φ. 97, σ. 12-13, φ. 97-98, σ. 11-12. Ἑλένης Βουραζέλη, Ἀρχιπέλαγος Ἀἰγαῖον Πέλαγος, Ἐν Ἀθήναις 1941, σσ. 80. Ν. Κοντολέοντος,

Ἄρχαϊα τοπωνύμια Χίου, Ἄθηνᾶ 51 (1941/6), σ. 126-127. Τοῦ αὐτοῦ, Προσδιορισμὸς τῆς θέσεως τῆς Ὀμηρικῆς Πυλῆνης, Πλάτων 7 (1955), σ. 129-131. Δ. Καλογεροπούλου, Περὶ τῆς λέξεως Ἄλφειός, Ἐλευσίν. 1946, σ. 25-28. Ἰω. Καλιτσουνάκη, Κρήσιον Πέλαγος, Κρητ. Χρ. 1 (1947), σ. 7-13. Α. Κατσουροῦ, Τοπωνύμια τῆς Νάξου, Νάξ. Ἄρχ. 1 (1947), σ. 77-83. Χ. Χαριτωνίδου, Γοργία - Ὀλυμπίειον - Ὀλύμπιον, Πλάτων 1 (1949), σ. 164-170. Τοῦ αὐτοῦ, Αἰξωνή, Αἰξωνή 1 (1950/1), σ. 129-130. Ν. Πλάτωνος, Ἡ σημασία τῆς ἐπιβιώσεως τῶν ἀρχαίων τοπωνυμίων, Κρητ. Ἔστ. 1 (1949), ἀρ. 3, σ. 12-13, ἀρ. 4, σ. 12-14. Κ. Καλοκύρη, Ἡ ἱστορία τῆς πόλεως Ρεθύμνης. Α' Ἡ ἀρχαία Ρίθυμνα. Ἀθῆναι 1950. Α. Τσοπανάκη, Πολύγυρος, Προσφ. εἰς Κυριακίδ., σ. 685-691. Τοῦ αὐτοῦ, Βέρβενα, Πελοπονν. 3-4 (1960), σ. 396-400. Δ. Χατζῆ, Γραῖα, Γραῖοι, Γραῖος - Γραικός, Γέρας, σ. 274-282. Δ. Γεωργακά, Πολύγυρος (Polijiros) in Chalcidicae, Beitr. Namenfor. 1955, σ. 275-286. Π. Κρητικοῦ, Πατμιακὰ τοπωνύμια, Δωδεκαν. Ἄρχ. 1 (1955), σ. 57-110. Ν. Καλογεροπούλου, Τὸ ὄνομα τῆς Κορίνθου, Ἀκροκόρινθος 1956, σ. 17-18. Ἰω. Βογιατζίδου, Ἡ λατρεία τοῦ Βρυσέως Διονύσου ἐν Ἑλλάδι, ΕΕΦΣΠΘ 7 (1957), σ. 263-268. Τοῦ αὐτοῦ, Δωρικὴ ἐπιβίωσις εἰς τὴν Ρούμελην, ΠΑΑ 33 (1958) [1959], σ. 326-332. Τὰ Φάληκα τῆς Ἄνδρου, Ἀνδριακ. Σελίδ. 2 (1958), σ. 3-6. Δ. Β. Βαγιακάκου, Ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικὰ τοπωνύμια ἐκ Μάνης. Συμβολὴ πρώτη, Ἑλλην. 15 (1957), σ. 203-219. Τοῦ αὐτοῦ, Συμβολὴ δευτέρα, Πελοπονν. 2 (1957), σ. 302-334. Συμβολὴ τρίτη, αὐτόθι 5 (1961), σ. 161-179. Γλωσσικὴ συγγένεια Ἀρκαδίας καὶ Κύπρου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, Ἄθηνᾶ 62 (1958), σ. 33-60. Ταίναρον καὶ τὰ τούτου ὀνόματα, Εἰς μνήμ. Ἀμάντ., σ. 337-352. Κ. Θεοχάρους, Ὁ κωφὸς λιμὴν τῶν Τορωναίων, Μακεδ. Ἡμερολ. 1958, σ. 193-196. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἀρχαία Στρέψα, αὐτόθι 1959, σ. 193-196. Γ. Καραγιάννη, Τιθρώνιον, Οἰταίας χώρας, Φθιωτ. 4 (1958), ἀρ. 14, σ. 122. Α. Τρατάκη, Πῶς ἐκτίσθησαν αἱ πόλεις τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν Θηβῶν ἀπὸ Κρήτας ἀποίκους καὶ ὀνομάσθησαν μὲ τὰ ὀνόματα αὐτῶν, Κρητ. Ἔστ. 11 (1959), 147-149, 217-219, 244-247. Καλλιόπης Γιαννουλίδου, Ἰάλιον, Ἰαλοῦ, Ἐαλοῦ, Ἀθῆναι 1957, σσ. 63. Τῆς αὐτῆς, Ζεῦ Δικταῖον ἀείσομεν ἢ Λυκαῖον, Πλάτων 8 (1956), σ. 78-83. Ἀρκέσιον ἄντρον, αὐτόθι 9 (1957), σ. 136-138. Ζεὺς Αἴκακος - Ἀκακαλλίς -

Σκύλλιον ὄρος, αὐτόθι 10 (1958), σ. 111-114. Ἀβαί - Ἀμαία, αὐτόθι 12 (1960), σ. 155-158. Κ. Μπίρη, Ἀγχεσμός - Λυκαβηττός - Βριληττός, Ν. Ἔστ. 65 (1959), σ. 190-192. Μ. Σακελλαρίου, Ἐνα πρόβλημα τῆς Ὀμηρικῆς γεωγραφίας. Τὰ ὄρια τῆς χώρας τῶν Ἐπεῶν, Πελοπονν. 3 (1960), σ. 17-46. Ph. M. Petsas, Pella. Literary tradition and archaeological research, Balk. Stud. 1 (1910), σ. 113-114. P. A. Tsakris, La Doride. Nouvelles recherches sur la métropole dorienne. Les pays et son nom, Πλάτων 12 (1960), σ. 239-259. Ν. Καραγεώργου, Φθία καὶ Ἑλλάς, Στερελλ. Ἔστ. 2 (1961), σ. 92-94. Στ. Κορρέ, Κυκλάδες, ΕΕΚΜ 1 (1961), σ. 9-31. Σ. Μαρινάτου, Ἀλασία - Ἀλασυνῆς καὶ ὁ ἑλληνικὸς ἀποικισμὸς τῆς Κύπρου, ΠΑΑ 36 (1961), σ. 5-15. Εὐαγγ. Χαρούλη, Αἱ ἀρχαῖαι πόλεις τῆς Κρήτης. «Λατώ», Κρητ. Ἔστ. 13 (1961), σ. 197-200. Χ. Χαροκόπου, Ἐριθραῖα - Ἐριθριανή, Εἰς μνήμ. Ἀμάντ., σ. 132-139. Π. Κρητικοῦ, Αἱ Καλύνδαι, ἡ Λέρος καὶ ὁ μητροπολίτης Διονύσιος, Παρνασσός 4 (1962), σ. 125-134. Μητροπολίτου πρ. Ἡλείας Ἀντωνίου, Ἡ Ὀμηρικὴ Φειὰ καὶ ἡ ἱερὰ μονὴ Σκαφιδιάς, Πελοπονν. Πρωτοχρ. 1962, σ. 33-38.

Ἰδιαιτέρως εἰς τὸν τομέα αὐτὸν ἠσχολήθη ὁ καθηγητὴς Α. Χ. Χατζῆς, ὁ ὁποῖος «πρέπει νὰ ὁμολογηθῆ ὅτι εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοπωνυμίων εἶχε τινα εὐχέρειαν»¹. Ἐκ τῶν τοπωνυμικῶν ἐργασιῶν² του σημειώνομεν τὰς ἑξῆς: Λευκόπετρα, Ἀθηνᾶ 36 (1924), σ. 107-108, Ἀμφίπολις ποταμός, Ἐπιστημ. Ἡχὼ 12 (1925), σ. 75-78, Πεντηνησία - Πε(ι)ραιεύς, αὐτόθι, σ. 120-121, Καστωλὸς ποταμός, αὐτόθι 13 (1926), σ. 44-46, Καστωλὸς - Ὠρωπός, Ἀθηνᾶ 41 (1929), σ. 196-201, Μῦς - ποντικός, Ἐπιστημ. Ἡχὼ 17 (1930), σ. 33-35, 49-52, Σαλαμῖς - Κόλουρις, Ἀθηνᾶ 42 (1930), σ. 263-264. Τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα τῆς νήσου Σαλαμίνος, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1930, σ. 60-73, Μορέας - Ἰχθύς, Byz. Neugr. Jahrb. 9 (1930-1932), σ. 65-91, Σίκινος - Οἰνόη, ἐν Ζ. Γαβαλά, Ἡ νῆσος Σίκινος, Ἀθῆναι 1931, σ. 93-94, Ἑλλη - Ἑλλάς - Ἑλλην, ΕΕΦΣΠΑ 1 (1935-1936), σ. 128-161, Γαῦρος - Ἄνδρος - Στάγιρος, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1937, σ. 621-628, Τοπωνυμικὰ Σύμμεικτα, αὐτόθι 1938, σ. 60-69, Τοπωνυμιολογικὰ Σύμ-

1. Ἰω. Καλιτσουνάκη, Ἡ ἀναβίωσις τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ ἐντεῦθεν, ΕΕΦΣΠΑ 8 (1957/8), σ. 414.

2. Βλ. Α. Χατζῆ, Περί τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ ἔπους. Παράρτημα: Ἐπιστημονικαὶ Ἔργασιαί, Ἀθῆναι 1950.

μεικτα, Ἐκατοντ. Πανεπ. Ἀθηνῶν, σ. 355 - 360. Τρίκαλος - Τρίκκη, ΕΕΦΣΠΑ 3 (1940), σ. 3 - 21, Ἀκάδημος (Ἀπόλλων) - Ἀκαδήμεια, Βιβλ. Ἑλλ. Μελ. 1 (1941), σ. 1 - 5. Ἡ πόλις Ἑλλα (Ἑλλη), ἡ μητρόπολις τῆς Ἑλλάδος καὶ οἱ *Ἑλλᾶνες (Ἑλληνες), Ἀθῆναι 1941, σσ. 11. Πέλοπες - Πελοπόννησος - Μορέας (ὄρμος), Ν. Δρόμοι 6 (1943), φ. 69 - 71, σ. 19 - 23. Ἀθήνη - Κόλουρις, Ἐπιστήμη 1 (1945), φ. 3, σ. 4 - 5. Τῆλος - Ἐπισκοπή, Δωδεκαν. Ἐπιθεώρ. 1 (1947), σ. 8 - 9. Εὐβοϊκὰ Τοπωνύμια, Εὐβοια, Πανευβοϊκὰ 1 (1947), σ. 45 - 49. Ἀκάδημος Ἀπόλλων - Ἀκαδήμεια, La Croix 1 (1947), σ. 112 - 119. Αἷξων - Αἷξωνεια - Αἷξωνή, Αἷξωνή 2 (1952), σ. 1 - 2.

β') Βυζαντινά.

Ἐν δὲ διὰ τὰ ἀρχαῖα τοπωνύμια, τὰ διασωθέντα διὰ τῆς γραπτῆς παραδόσεως, ἔχομεν τὸν Στέφανον Βυζάντιον ἢ τὸ Λεξικὸν τῶν Pape-Benseler, διὰ τὰ βυζαντινὰ δὲν ἔχομεν ἀκόμη οὐδεμίαν σχετικὴν ἐργασίαν. Τὴν ἔλλειψιν ταύτην ἐπεσήμανε πρῶτος ὁ Σ. Λάμπρος¹, ὅστις τῷ 1892 ἔγραψε περὶ τῆς ἀνάγκης ἐνός «*Wörterbuch der byzantinischen Eigenname*» καὶ φυσικὰ καὶ ἐνός λεξικοῦ τῶν τοπωνυμίων. Μετὰ ταῦτα, τῷ 1930, κατὰ τὸ 3^{ον} Διεθνὲς ἐν Ἀθήναις Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον ὁ Κ. Ἀμαντος² ὠμίλησε δι' ἐν «*Mittelgriechischen Toponomasticum*», ὁ δὲ Σ. Μενάρδος³, ἀγγέλλων τὴν ἴδρυσιν τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς συντάξεως τοῦ Μεσαιωνικοῦ Λεξικοῦ, προσέθεσεν ὅτι «*Le nouvel ouvrage en donnant une onomastique et une toponymique complètes servira à des études byzantines de tout genre*». Τέλος ἐν τῷ αὐτῷ Συνεδρίῳ ὁ Π. Φουρίκης⁴ ἀνεκοίνωσε «*Περὶ συστάσεως Ἀρχείου κυρίων, ἐθνικῶν καὶ τοπικῶν ὀνομάτων*», τοῦ ὁποίου σκοπὸς θὰ εἶναι ἡ συστηματικὴ συναγωγή, ταξινόμησις καὶ μελέτη τοῦ ὕλικου πρὸς σύνταξιν λεξικῶν σχετικῶν πρὸς τὴν βυζαντινὴν περίοδον καὶ ἀναλόγων πρὸς ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐξεδόθησαν ἐν σχέσει πρὸς τὰ Ἀρχαῖα. Ἦδη τὸ Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον τῆς Ἀκαδημίας ἔχει καταρτίσει μεγάλην συλ-

1. Byzantinische Desiderata, BZ 1 (1892), σ. 198.

2. Actes du IIIme Congrès International d'Études Byzantines, Athènes 1930, édités par le soins de A. Orlandos, Athènes 1932, p. 113.

3. Αὐτόθι, σ. 37.

4. Αὐτόθι, σ. 120 - 122.

λογήν τοπωνυμίων καὶ κυρίων ὀνομάτων τῆς περιόδου ὅμως τῆς Τουρκοκρατίας (1453 - 1821)¹.

Ἡ μελέτη τῶν βυζαντινῶν τοπωνυμίων συνδέεται μὲ τὴν μελέτην ξένων τοπωνυμίων τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς, διότι τὸ Βυζάντιον ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν καὶ ἐδοκιμάσθη ἀπὸ τὰς ἐπιδρομὰς καὶ τὰς ἐγκαταστάσεις ξένων λαῶν. Συνήθη βυζαντινὰ τοπωνύμια εἶναι τὰ κατὰ γενικὴν τοῦ ὀνόματος τοῦ κτήτορος — ἅτε ἀποτελοῦντα προνοίας — ἔπειτα δὲ καὶ κατ' ἄλλας πτώσεις (Τὰ Ἀμαντίου κτήματα, Τὰ Ἀρνάδου — ὁ Ἀρνάδος, τοῦ Πικέρου — Τὸ Πικέρι)². Συνηθέστατα δὲ εἶναι τὰ ἁγιώνυμα τοπωνύμια, διότι χριστιανικὰ ὀνόματα ἁγίων ἐδήλωσαν κατὰ πρῶτον τοὺς ναοὺς αὐτῶν, ἔπειτα τὰ κτήματα καὶ τοὺς πλησίον συνοικισμοὺς καὶ κωμοπόλεις. Τὰ τοιαῦτα πολυάριθμα τοπωνύμια ἐδημιούργησαν προβλήματα, διότι ὁ Fallmerayer ἀπεπειράθη νὰ στηρίξη εἰς τὴν εὐρείαν διάδοσιν αὐτῶν τὰς περὶ ὀλοσχεροῦς καταστροφῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ πλήρους ἐκσλαβισμοῦ τῆς Ἑλλάδος θεωρίας του. Παρεδέχετο δηλ. ὅτι ταῦτα προῆλθον ἀπὸ τοὺς Σλάβους, ὅτε οὗτοι ἐξεχριστιανίσθησαν³. Τὰ ἁγιώνυμα ὅμως καὶ ἄλλα χριστιανικοῦ περιεχομένου τοπωνύμια διηρευνήθησαν ὑπὸ τοῦ C. Jireček, Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer, Wien 1897, ὅστις ἀπέδειξεν ὅτι ταῦτα οὐδόπως ἐμφαίνουσι προηγηθέντα σλαβικὸν οἰκισμὸν, ἀλλὰ ἀνήκουν εἰς τὴν περίοδον τοῦ πρώτου χριστιανισμοῦ. Ἄλλωστε, ἁγιώνυμα τοπωνύμια ἀπαντοῦν ἀπειροπληθῆ καὶ εἰς χώρας ἑλληνικὰς, ἔνθα οὐδέποτε ὤκισαν Σλάβοι, ὡς εἰς Κύπρον⁴. Τὰ πρῶτα παραδείγματα τοπωνυμίων ἐκ ναῶν ἀπαντῶσι κατὰ τὸν 5 μ.Χ. αἰ. καὶ δὴ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ. Τότε ὠνομάσθη Ἁγιος Κορνήλιος ἡ πόλις Σκῆψις, κειμένη βορείως τοῦ Ἀδραμυττίου⁵.

1. Μ. Μανούσακα, Κανονισμὸς ἀποδελτιώσεως Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, παράρτημα τοῦ 7 (1957) τόμου τῆς ΕΜΑ, σ. α' - θ'.

2. Βλ. Δ. Β. Βαγιακάκου, Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νίκλων - Νικλιάνων τῆς Μάνης, Ἀθηνᾶ 53 (1949), σ. 189 - 191, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἡ κατὰ γενικὴν ἐκφορὰ των συναντᾶται καὶ εἰς τὰ Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, βλ. Γ. Χατζιδάκι, ΕΕΠΑ 10 (1913/4), σ. 6 καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους εἰς τὰ ἐν Ρόδῳ τοπωνύμια, δι' ἃ βλ. Hiller von Görtzingen, εἰς Mitteilungen τοῦ ἐν Ἀθήναις Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τ. 17 (1892), σ. 307 - 308.

3. Τὴν γνώμην ταύτην ἠσπασθήσαν ὁ Hopf καὶ Hertzberg.

4. Σ. Μεναρδου, Τοπωνυμικὸν τῆς Κύπρου, ἔνθ' ἀν., σ. 379 - 389.

5. Κ. Ἀμάντου, Τοπωνυμικὰ σύμμεικτα, Ἀθηνᾶ 22 (1910), σ. 190.

Πβ. Δ. Ζακυθηνόν, Ν. Ἔστ. 35 (1944), σ. 541.

Ἐπειδὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν περίοδον ἐμπίπτει καὶ ἡ περίοδος τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204 - 1566) διὰ τοῦτο εἰς ἀριθμὸς τοπωνυμίων τὰ ὁποῖα ἔχουν καταφανῆ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Φραγκικῆς διοικήσεως ἐξετάζεται ἰδιαιτέρως εἰς τὸ τμήμα τῶν ξένων τοπωνυμίων ὁμοῦ μετ' ἄλλων τοιούτων ξενικῆς ἀρχῆς.

Βυζαντινὰ τοπωνύμια ἐξητάσθησαν ὑπὸ τῶν ἐξῆς: Α. Πετρίδου, Σκάλα καὶ Βασιλικὴ ὁδός, Παρνασσός 2 (1878), σ. 942 - 948. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ μεσαιωνικῶν πόλεων Ἀνδρούσης καὶ Νησίου, αὐτόθι 10 (1886), σ. 7. Περὶ τοῦ ἐν τῷ δήμῳ Ἀλαγωνίας ἀνευρεθέντος μεσαιωνικοῦ φρουρίου «Μελέ», αὐτόθι, σ. 235. Ἀνακάλυψις μεσαιωνικῆς κωμοπόλεως «Μαρβινίτσης» ἐπικαλουμένης, κειμένης δ' ἐν τῷ δήμῳ Ἀβίας Λακωνικῆς, Ἀπόλλων 8 (1886), σ. 538 - 540. Κ. Ζησίου, Καπνικαρέα - Καμουκαρέα, Ἀθηνᾶ 3 (1891), σ. 514 - 518. Γ. Χατζιδάκι, Μυζήθρα - Μυζηθροᾶς - Μυστροᾶς, Vizant. Vremeni. 2 (1895), σ. 58 - 77 [= Γλωσσ. Μελέτ. 1 (1901), σ. 180 - 203], S. Lambros, Tavia, eine verkannte mittelgriechische Stadt, BZ 7 (1898), σ. 309 - 315 [= Μικταὶ Σελίδες, 1905, σ. 448 - 456, μετάφρ.]. Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ μεσαιωνικὸν ὄνομα τῆς Μακεδονικῆς Πέλλης, Ν. Ἑλλ. 8 (1911), σ. 100. Τὸ ὄνομα τῶν μονῶν Καρακάλλου ἢ Καρακαλλᾶ, αὐτόθι 17 (1923), σ. 78. Τὸ φραγκικὸν ὄνομα τοῦ Ἀλφειοῦ, αὐτόθι 14 (1917), σ. 407. Ὀνομασίαι τοπωνυμίων τινῶν ἐκ τοῦ Ἰβηρικοῦ κώδικος 382, αὐτόθι 18 (1924), σ. 295. Μ. Χρυσόχοου, Ἄθως - Ἀκτὴ - Ἅγιον Ὄρος - Θύσσοι, Ἐπετ. Παρνασσοῦ 6 (1902), σ. 151 - 158. Σ. Μενάρδου, ἐνθ' ἄν., Ν. Χαβιαροῦ, Ἐτυμολογία βυζαντινῆς τοπωνυμίας, Ξενοφάν. 4 (1906), σ. 399 - 403. Γ. Ζολώτα, Γεωγραφικὰ εἰς Παχυμέρη, Ἐπετ. Παρνασσοῦ 9 (1906), σ. 5 - 18. Ἰω. Μηλιοπούλου, Βυζαντιναὶ τοποθεσίαι, BZ 16 (1907), σ. 555 - 561 καὶ 29 (1929/30), σ. 241 - 247. Ν. Βέη, Τοῦ Μυζηθροῦ τὸ κάστρο, Παναθῆν. 30 Ἀπριλ. 1904, σ. 47 - 50, Τοῦ αὐτοῦ, Τὰ Σαμπάζικα, Γεωγραφ. Δελτ. 1 (1905), σ. 191 - 192. Τοπωνυμία Περιοιζός, Βυζαντις 2 (1911/2), σ. 267. Über eine Hesyhglosse [περὶ τοῦ τοπων. Βέρβαινα], Philologus 75 (1918 - 19), σ. 463 - 465. Ein verkannter Dorfname in der Chronik des Georgios Phrantzes (Κραστικοί), Byz. Neugr. Jahrb. 8 (1931), σ. 261 - 265. Eine Glosse von Manuel Moschopoulos über den Berg Papikion, αὐτόθι 10 (1934), σ. 349 - 350. Zur mittel und neugriechischen Ortsnomenklatur des Mainalischen Hochlandes, Glotta 25 (1936), σ. 20 - 26. Τὸ βαπτιστικὸν ὄνομα «Χωνιάτης» καὶ αἱ Κολοσσαὶ Χῶναι τῆς Φρυγίας, Πρωτὰ

17 (1942), φ. 168 (17 Μαΐου), Τὸ βυζαντινὸ κτηματολόγιον τὰς Σκῦρου, Σκῦρος 1 (1952), σ. 191. Τὸ «Κακὸν ὄρος» τῆς Κρήτης καὶ τὰ παράλληλα τοπωνύμια αὐτοῦ, Κρητ. Χρον. 7 (1953), σ. 451-453. Φ. Κουκουλέ, Ρουφεᾶς - Carbon, Ν. Ἑλλ. 7 (1910), σ. 489-493. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀγχίαλος - Ἀχελός, Ἀθηνᾶ 27 (1916), σ. 161-162. Π. Καρολίδου, Περὶ τῆς ὀρθογραφίας Ἑλληνοαραβικῶν τινῶν ὀνομάτων τόπων καὶ ἀνδρῶν ἐν τῇ βυζαντινῇ χρονογραφίᾳ, ΕΕΠΑ 17 (1921), σ. 159-164. Σ. Κυριακίδου, Τὸ Παπικίον ὄρος, Ἀθηνᾶ 35 (1923), σ. 219-225. Τοῦ αὐτοῦ, Σημείωμα περὶ τοῦ ὀνόματος τῆς βυζαντινῆς πόλεως τοῦ Μελενίκου, Μακεδον. 3 (1953/5), σ. 404-407. Οὐτῆλιαν Μύλλερ, Μυστρᾶς ἡ μεσαιωνικὴ Σπάρτη, Ν. Ἑλλ. 21 (1927), 405-410. Ὁδ. Λαμψίδου, Ποντικὸκαστρον - Λεοντόκαστρον, Ἑλλ. 8 (1935), σ. 353. Τοῦ αὐτοῦ, Τοπογραφικὰ σημειώματα Κανίτου, Ποντ. Φύλλ. 2 (1937), σ. 58. Τοπογραφικὰ Τραπεζοῦντος. Αἱ παρὰ τῷ Julien Bordier πληροφορίες, αὐτόθι, σ. 245-247, 317-320. Π. Κουγιτέα, Περὶ τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως Λακεδαιμονίας, Λακωνικά 1 (1932), σ. 37-49. Γ. Κόλια, Περὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ φρουρίου τοῦ Σιδηροκάστρου, Ἀθηνᾶ 45 (1933), σ. 378. Χ. Παπαχριστοδούλου, Τοπωνυμικά. Χωρία τῆς Ρόδου κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα, Ἑλλην. 9 (1936), σ. 241-246. Τοῦ αὐτοῦ, Τοπωνύμια τῆς Ρόδου μεσαιωνικῶν χρόνων. Ὄνόματα βυζαντινῶν κτημάτων, αὐτόθι 10 (1938), σ. 123-129. Κ. Ρωμαίου, Μεσαιωνικὰ τοπωνύμια, Ἑλος - Πεντεσκούφη, Ἑλλην. 11 (1939), σ. 282-291. Δ. Καλογεροπούλου, Τὸ Ἀράκλωβον, ἡ ἔτυμολογία του καὶ ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τῆς θέσεώς του, Σπαρτ. Χρον. 5 (1941), φ. 50-51, σ. 18-20. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τοῦ ἔτύμου τοῦ ὀνόματος Σκορτιῶν, αὐτόθι 8 (1945), φ. 75, σ. 17-18. L. Louizidis, Κουτλουμούσιον - Κουτλουμούσι, On the origin of the name of the monastery on mount Athos, Byz. Neogr. Jahrb. (1942), σ. 53-60. Α. Χατζῆ, Μυζηθρᾶς - Μυστρᾶς, Πνεῦμα 4 (1944), σ. 22-23. Δ. Ζακυθηνοῦ, Ρωμανία - Ρωμυλία, Ν. Ἑστ. 38 (1945), σ. 813-815. Τοῦ αὐτοῦ, Κάστρον Λακεδαίμονος, Ἑλλ. 15 (1957), σ. 95-111. Σ. Μακρουμιχάλου, Ρωμυλία καὶ ὄχι Ρουμελία, Ν. Ἑστ. 40 (1946), σ. 1141-1142. D. Georgacas, Ἀρφαρά, Λαογρ. 12 (1938/48), σ. 62-65, Δραγώϊ, σ. 65-67. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀνδρίτσαινα, Ἀθηνᾶ 48 (1938), σ. 22-25, Καρίταινα, αὐτόθι, σ. 25-32. The name of Constantinople, Amer. Philol. LXXVIII (1947), σ. 347-366. Τοπωνυμικά, Λαογρ. 12 (1938/48), σ. 62-78. The middle Greek place name Scortá,

Beitr. Namenfor. 1 (1949), σ. 78-84. Α. Κατσουροῦ, Τοπωνύμια τῆς Νάξου, Ναξ. Ἀρχ. 1 (1947), σ. 95-101. Α. Βακαλοπούλου, Προσδιορισμὸς τοῦ βυζαντινοῦ τοπωνυμίου «Κῆπος τοῦ Προβατᾶ» τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης, Ἀθηνᾶ 53 (1949), σ. 22-27. Α. Ξυγγοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1949. σσ. 38. Τοῦ αὐτοῦ, Καταφυγή, Ἑλλην. 13 (1954), σ. 331-336. Γ. Σωτηρίου, Καὶ πάλιν ἡ Καταφυγή, αὐτόθι 14 (1955), σ. 158-159, Δ. Εὐαγγελίδου, Καὶ πάλιν ἡ Καταφυγή, αὐτόθι, σ. 159-160. Σ. Καρατζᾶ, Καπνικαρέα, Byzantion 21 (1951), σ. 55-62, Τοῦ αὐτοῦ, Δημοσάρι. Εὐβοϊκὸ τοπωνύμιον βυζαντινῆς καταγωγῆς, Ἀρχ. Εὐβ. Μελ. 8 (1961), σ. 113-121. Ἐλένης Βουραζέλη, Ἡ Μονοβάσια (-ιά) καὶ ἡ μονοβάσια (-ιά), Πλάτων 5 (1953), σ. 255-278. Κ. Σπυριδάκη, Κυπριακὰ τοπωνύμια παρὰ Λεοντίῳ Μαχαιρᾷ, ΕΕΒΣ 23 (1953), σ. 168-192. Δ. Β. Βαγιακάκου, Τοπωνύμια εἰς -ᾶδος, Ἀθηνᾶ 56 (1952), σ. 9-24. Τοῦ αὐτοῦ, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ τοπωνυμικοῦ καὶ ὀνοματολογίου τῆς νήσου Ἰθάκης, αὐτόθι 64 (1960), σ. 139-164. Ἐκ τοῦ τοπωνυμικοῦ τῆς Ἰθάκης. Τὸ ὄνομα τῆς Ἰθάκης κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς καὶ νεωτέρους χρόνους. Πόλι, Ἀρκουμαναὶ - Ἀλκομεναί, Ἱερουσαλήμ, ΕΕΒΣ 29 (1959), σ. 322-348, Λαλλούδι - λαλλάρι - λαλλάτζιν - Λάλλαι. Συνώνυμα καὶ παράγωγα. Λαλλούδι τῆς Μονοβασιάς, Ἀρχ. Πόντ. 19 (1953), σ. 297-355. Ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικὰ τοπωνύμια ἐκ Μάνης, ἔνθ' ἄν. Π. Κρητικοῦ, Πατμιακὰ τοπωνύμια, Δωδεκαν. Ἀρχ. 1 (1915), σ. 71-76. Ντ. Ψυχογιοῦ, Βυζαντινὰ τοπωνύμια Μυρτουντίας καὶ Βουπρασίας, Ἡλειακὰ 9 (1956), σ. 167-170. Δ. Λουκάτου, Πόλη καὶ Κωνσταντινούπολη στὶς ἐκφράσεις καὶ στὰ κείμενα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ΠΒΣΘ 3 (1958), σ. 14-15. Ι. Βασιλειάδου, Περὶ τοῦ ἑτύμου τοῦ ὀνόματος Ἰσταμπόλ, Ποντ. Ἑστ. 9 (1958), σ. 4694-4697. Κ. Κώνστα, Ἡ «Πόλη» στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, Στερελλ. Ἑστ. 1 (1960), σ. 136-139. Γ. Θεοχαρίδου, Τοπογραφία καὶ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ΙΔ' αἰ., Θεσσαλονίκη (1959). Ἔρας Βρανούση, «Κομισκόρτης ὁ ἐξ Ἀρβάνων», Σχόλιον εἰς χωρίον Ἀννης Κομνηνῆς, Ἰωάννινα 1962, σσ. 29. Ἰω. Μουτζούρη, Μεσαιωνικὰ κάστρα τῆς Λέσβου, Λεσβιακὰ 1 (1962), σ. 50-68.

Ἰδιαιτέρως, ὅπως εἶπομεν, ἠσχολήθη μὲ τὰ τοπωνύμια τῆς βυζαντινῆς περιόδου ὁ Κ. Ἀμαντος. Ἐκ τῶν πολλῶν σχετικῶν ἐργασιῶν του ἀναφέρομεν τὰς κάτωθι: Ποικίλα γλωσσικά, Ἀθηνᾶ 23 (1911),

σ. 479-490, Περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων γενικωτέρας χρήσεως γεωγραφικῶν ὀνομάτων καὶ περὶ τῆς πολυτυπίας αὐτῶν, αὐτόθι 35 (1923), σ. 255-256. Περὶ τῶν μεσαιωνικῶν ὀνομάτων Κατωτικός, Στενόν, Ἄβυδος, Μονοίκια, Μαῦρον Ὄρος, αὐτόθι 40 (1928), σ. 209, Τοπωνυμικά. Φιλούμενα - Πλουμάρι - Φιλαδελφιάς - Στενήμαχος, Λεξικογρ. Ἄρχ. 5 (1918/20), σ. 58-64. Παρατηρήσεις τινές εἰς τὴν μεσαιωνικὴν γεωγραφίαν, ΕΕΒΣ 1 (1924), σ. 41-54. Κατωτικά = Ἑλλάς, Ἑλλην. I (1928), σ. 244. Σύμμεικτα: Ἄβυδος - Στενόν - Μονοίκιος - Μαυρορίται, αὐτόθι, σ. 402-405. Πόθεν τὸ ὄνομα τῆς μονῆς Χελανδαρίου, αὐτόθι 3 (1930), σ. 535. Παραδούναβον, αὐτόθι 4 (1931), σ. 80. Γοτθογοραικία, αὐτόθι 5 (1932), σ. 306. Ζαγορά - Βουλγαρία, αὐτόθι, σ. 427. Κατάβολον - Καταβοληνός, αὐτόθι 6 (1933), σ. 149-150. Ρωμανία, αὐτόθι, σ. 231-236. Καμουλιανά, αὐτόθι, σ. 260. Βαρδάρις, αὐτόθι, σ. 326-328. Βόλος - Βολερόν, αὐτόθι 7 (1934), σ. 267-270. Κατωτικά - Κάτω μέρη, αὐτόθι 8 (1935), σ. 28. Ἀνατολή καὶ Δύσις, αὐτόθι 9 (1936), σ. 32-36. Αἰγαῖον πέλαγος - Ἀρχιπέλαγος, αὐτόθι 10 (1937/8), σ. 130. Ζυγός, αὐτόθι 11 (1939), σ. 272. Στρόβιλος, αὐτόθι, σ. 292. Ρωμανία, ΠΑΑ 5 (1930), σ. 243. Γλωσσογεωγραφικά, Byz. Neugr. Jahrb. 18 (1948), σ. 1-18. Ὄνόματα νήσων, Βυζαντ. Μεταβυζ. 1 (1949) II, σ. 1-5. Μάνη - Μαΐνη. Ν. Ἔστ. 49 (1951), σ. 246-247, Χώρα - Σαρακηνία, αὐτόθι 55 (1954), σ. 8-9, Γλωσσογεωγραφικά, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1954, σ. 115-120. Γεωγραφικά ὀνόματα, ΕΕΒΣ 28 (1958), σ. 3-10.

γ') Νεοελληνικά.

Τὸ μέγα πλῆθος τῶν νεοελληνικῶν τοπωνυμίων, τὰ ὁποῖα εἶναι ποικίλης ἔτυμολογικῆς ἀρχῆς, ἔτυχε μᾶλλον συλλογῆς παρὰ μελέτης. Τοιαῦται συλλογαὶ εὐρίσκονται εἴτε εἰς τοπικὰς ἱστορίας, εἰς ἐπετηρίδας, χρονικά, μηνιαῖα περιοδικὰ κλπ. εἴτε εἰς διάφορα ἔγγραφα ἰδιωτικὰ καὶ δημόσια εἴτε εἰς συλλογὰς γλωσσικοῦ ὕλικου ἐκ διαφόρων μερῶν τῆς Ἑλλάδος, αἱ ὁποῖαι ἀπόκεινται εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ καὶ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἡ συλλογὴ τούτων ἤρχισε κυρίως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος.

Εἰδικαὶ μελέται περὶ τῶν νεοελληνικῶν τοπωνυμίων ὑπάρχουν εἴτε αὐτοτελεῖς εἰς διάφορα περιοδικὰ καὶ τοπικὰς ἐπετηρίδας, ὅπου γίνεται ἐξέτασις ἢ ἐνὸς ἐκάστου τοπωνυμίου ἰδιαιτέρως ἢ κατὰ κατη-

γορίας αὐτῶν, ὡς τῶν ἀγιωνύμων, τῶν φυτωνύμων, τῶν ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους ὀνομασθέντων, τῶν ἐκ τῶν ρεόντων ὑδάτων, τῶν ἐν αὐτοῖς διαιτωμένων ζώων κ.λ.π. εἴτε μελέται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν καταλήξεων τῶν τοπωνυμίων. Ἡ ἀναγραφή τῶν σχετικῶν μελετῶν συμπιπτει μὲ τὰς περὶ τῶν τοπωνυμίων τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος γενομένης ἐργασίας, τὰς ὁποίας θὰ παραθέσωμεν κατωτέρω.

Ἡ πλήρης συλλογὴ καὶ μελέτη τῶν νεοελληνικῶν τοπωνυμίων πρέπει νὰ γίνῃ μέλημα τῆς πολιτείας καὶ τῆς Ἐπιστήμης, διότι εἰς αὐτὰ διασώζεται μέγας ἀριθμὸς τοπωνυμίων ἀπὸ τῆς προελληνικῆς ἐποχῆς μέχρι καὶ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, καὶ διότι διὰ τῆς μελέτης αὐτῶν θὰ διαφωτισθοῦν πλεῖστα σημεῖα τῆς ἱστορίας καὶ τῆς γλώσσης μας. Γενικώτερον βλ. K. A m a n t o s, Die suffixe der neugriechischen Ortsnamen, München 1903, σσ. 82. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ σημασία τῶν νεοελληνικῶν τοπωνυμίων, Οποματα 1 (1952), σ. 1 - 3.

3) ΞΕΝΑ

Ἡ Ἑλλὰς εἶχε τὴν ἀτυχίαν εἰς τὸν μακροαῖωνα βίον της νὰ ὑποστῇ τὴν πλημμυρίδα ξένων λαῶν, οἷτινες, εἴτε ὡς ἐπιδρομεῖς εἴτε ὡς κατακτηταὶ ἐπὶ τινὰ χρόνον εἴτε ὡς μόνιμοι κάτοικοι ἀφομοιωθέντες πρὸς τοὺς γηγενεῖς, ἀφῆκαν διάφορα ἴχνη τῆς διαβάσεως καὶ τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτῶν εἰς τὴν χώραν μας. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἰχνῶν εἶναι καὶ τὰ τοπωνύμια, τὰ ὁποῖα δεικνύουν τὴν κίνησιν τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως τὰ πετρώματα τῆς γῆς δεικνύουν εἰς τὸν γεωλόγον τὴν ἱστορίαν τῶν γεωλογικῶν μεταβολῶν καὶ τὸν χρόνον αὐτῶν.

Ἐκ τῆς μελέτης τῶν ξένων τούτων τοπωνυμίων ὀρμηθέντες ξένοι ἐρευνηταὶ πολλὰ εἰς βάρος τῆς ἐθνολογικῆς συστάσεως τῆς Ἑλλάδος ἔγραψαν. Βεβαίως ἡ καθιέρωσις ξένων τοπικῶν ὀνομάτων τῶν θέσεων περιφερείας τινὸς ἐμφάνισιν ξένου στοιχείου τεκμηριοῖ. Πολλὰ ὅμως τῶν ξένων τούτων στοιχείων δὲν σημαίνουν ὅτι οἱ ξένοι οὗτοι λαοὶ ἐπεκράτησαν εἰς τὴν χώραν μας, ἀλλ' ὅτι αἱ λέξεις, αἱ δηλωτικαὶ τοιούτων τοπωνυμίων, εἶχον ὑπεισέλθει ἐκ διαφόρων λόγων εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὡς προσηγορικὰ καὶ εἶτα ἀπεδόθησαν εἰς ὀνόματα τόπων. Ξένα τοπωνύμια θεωροῦνται μόνον ὅσα ἔθεσαν οἱ ξένοι διὰ τῶν ἰδικῶν των γλωσσικῶν στοιχείων¹.

Δυστυχῶς δὲν ἔχομεν πλήρη συλλογὴν τῶν ἑλληνικῶν τοπωνυμίων

1. Πβ. καὶ I. Θωμόπουλον, Τὰ τοπωνύμιά μας, σ. 59 - 64.